

ІНСТИТУТИ громадянського

суспільства: доктринальний аналіз здобутків вітчизняних та зарубіжних учених

О. С. Лотюк

кандидат юридичних наук, доцент кафедри конституційного права Київського національного університету імені Тараса Шевченка

У статті розкривається зміст поняття «інститут», аналізуються ознаки інституту громадянського суспільства, розглядаються точки зору на поняття і класифікацію інститутів громадянського суспільства окремих вітчизняних та зарубіжних вчених.

Ключові слова: громадянське суспільство, інститути громадянського суспільства, держава, суспільство, інститут.

В статье раскрывается содержание понятия «институт», анализируются признаки института гражданского общества, рассматриваются точки зрения о понятии и классификации институтов гражданского общества отдельных отечественных и зарубежных ученых.

Ключевые слова: гражданское общество, институты гражданского общества, государство, общество, институт.

The article deals with the concept of «institution», analyzes the features of the institution of civil society, considered the point of view of the concept and classification of institutions of civil society separate domestic and foreign scholars.

Keywords: civil society, civil society, the state, society, institute.

Проблема громадянського суспільства досліджувалась і досліджується філософами, політологами, соціологами, вченими-юристами. Такі філософи, як Арістотель, Платон, Т. Гоббс, Д. Локк, Ж.-Ж. Руссо, Ш.-Л. Монтеск'є, І. Кант, А. Фергюсон та ін., розмірковували над ідеєю громадянського суспільства. Крім того, проблеми громадянського суспільства у своїх публікаціях досліджували вчені-правознавці України: С. В. Бобровнік, О. Л. Богініч, Є. В. Бурлай, В. В. Головченко, П. Б. Євграфов, В. К. Забігайло, А. П. Заєць, Т. І. Ковальчук, М. І. Козюбра, А. М. Колодій, В. В. Копейчиков та ін.

Фундаментом побудови громадянського суспільства є конституційна норма. Однак вивчення конституційно-правових проблем організації й функціонування громадянського суспільства переважно здійснювалося в науці конституційного права шляхом дослідження такого інституту громадянського суспільства, як місцеве самоврядування. Вивченню цього інституту приділяли увагу такі вітчизняні вчені, як М. О. Баймуратов, О. В. Батанов, Ю. П. Битяк, В. І. Борденюк, В. Д. Волков, М. П. Воронов, Р. К. Давидов, В. М. Кампо, В. П. Колісник, А. М. Колодій, М. І. Корнієнко, В. В. Кравченко, В. С. Куйбіда, П. М. Любченко, Н. Р. Нижник, М. П. Орзіх та ін.

У науці є різні підходи до розуміння громадянського суспільства, так, наприклад, П. М. Любченко вважає громадянське суспільство структурованим системним явищем [1, с. 52]. Інші вчені ототожнюють громадянське суспільство з радикальними опозиційними рухами, спрямованими проти уряду [2, с. 153]. В. Г. Берченко обґрунтовано називає другу позицію спрощеним розумінням [3, с. 40]. На наш погляд, розкривати по-

няття громадянського суспільства слід через категорію «інститут».

У практиці сучасних цивілізованих країн, вважає В. В. Бойцов, класичні одиниці між державою і громадянським суспільством трансформуються в «магму» гібридних інститутів, які не можуть бути однозначно визначені як політичні чи громадські. Тим самим забезпечується взаємодія, рухлива рівновага між державою і особистістю [4, с. 291-292].

Терміном «інститут» позначаються такі неоднакові об'єкти, особи і речі, як держава, асоціації, товариства, професійні спілки, сім'я, шлюб, власність, а також технічні процедури – уявлення, судове провадження, оскарження. Саме тому один із дослідників зазначив, що «інститут» – слово «корисне, оскільки воно розмите» [5]. Відомий французький дослідник Ж.-Л. Бержель писав, що неоднозначність поняття «інститут», мабуть, пов'язана з різним його сприйняттям у істориків, соціологів та юристів. Історик бачить своє завдання в описі феноменів соціального життя в тому вигляді, в якому вони виявлялися і розкривалися на попередніх етапах розвитку суспільства, рухаючись одночасно до права і до звичаїв: історики вивчають суспільні класи, сім'ю, державу, церкву, економіку... як форми вираження якоїсь епохи та еволюції якоїсь цивілізації. Соціологи спостерігають факти суспільного життя людей у сукупності їхніх зовнішніх і внутрішніх зв'язків. У праві вони бачать суспільний інститут, а під інститутами розуміють об'єднання людей, організовані згідно з правилами, що породжуються цими об'єднаннями і запропонованими членам таких об'єднань засобами влади. Для юриста інститути – це не громадські утворення, але «сукупності правил», організовані навколо однієї головної ідеї, наприклад, організація родини, власності, держави...

Ці інститути необхідні для координації юридичних правил і для наступності юридичної системи. Вони відповідають поняттю з досить чітким формулюванням, властивому їх специфіці [6, с. 313].

Створення загальної теорії інституту пов'язують із іменем М. Оріу. Саме цей зарубіжний вчений помітив, що слово «інститут» може отримувати дуже широкий зміст і позначати «будь-яку організаційну форму, створену на основі звичаю або позитивного закону, нехай навіть вони виступають в ролі простого засобу юридичної техніки». М. Оріу розумів інститут як установу, будь-яке тривале існуюче об'єднання людей або обставин соціального характеру [7].

За класифікацією, запропонованою Ж.-Л. Бержелем, інститути можна розподілити на «інститути-організми» та «інститути-механізми». До інститутів-організмів відносяться об'єднання, статус і функціонування яких регулюється правом. Інститути-механізми є сукупністю правил, які регулюють діяльність якого-небудь інституту-організму або яку-небудь юридичну ситуацію в житті суспільства. Таким чином, Ж.-Л. Бержель робить висновок, що юридичний інститут – це сукупність організмів або механізмів, утворена зі сталого комплексу правил і призначена для того, щоб керувати юридичними ситуаціями певного типу, виходячи з кінцевої цілі та певної ідейної основи.

Виходячи з того, що поняття «громадянське суспільство» широко використовується в юридичній науці, але воно має, на наш погляд, не юридичне, а соціологічне коріння, оскільки характеризує специфічне суспільство. Тому для поняття «інститут» використовуємо теорію інституціоналізації П. Бергера і Т. Лукмана, які пропонують соціологічне бачення категорії «інститут» та зазначають, що інституціоналізація має міс-

це скрізь, де здійснюється взаємна типізація звичних дій діячами різного роду. Інакше кажучи, будь-яка така типізація є інститутом. Значення інститутів полягає у тому, що вони контролюють людську поведінку, встановлюють її моделі [8, с. 33-34].

Інститут завжди історичний і може бути проаналізований як з точки зору домінуючих в певному суспільстві ціннісних установок, так і з точки зору ціннісних установок, які притаманні іншим суспільствам. Тому цінність будь-якого інституту є відносною. Інституціоналізація – це процес формування інститутів та їх легітимації (визнання та ціннісного сприйняття), що зазвичай охоплює тривалі історичні інтервали.

Інституціоналізація громадянського суспільства проходить, перш за все, через нормативно-правові компоненти, головним чином через суб'єктивні права і визнання ціннісних установок, які утворюють середовище для утворення ресурсів солідарності.

Отже, на основі вищенаведених теоретичних здобутків, робимо висновок, що інститут громадянського суспільства – це певний організм (який має власну ієрархічну структуру), члени такого організму мають певну типізовану модель поведінки, власне організм характеризується певною типізованою діяльністю і певним механізмом, тобто комплексом правил, які регулюють структурну будову тієї або іншої організації і ту або іншу діяльність.

Громадянське суспільство є взаємопов'язаною системою незалежних від державної влади суспільно-політичних інститутів, що у суспільних відносинах (економічних, соціальних, культурних, моральних, духовних, корпоративних, релігійних), які виникають з приводу реалізації громадянами своїх прав і свобод, знаходяться поза рамка-

ми політичних (державних) та приватних (особистих) відносин, але в межах чинного національного законодавства. Інститути громадянського суспільства з метою позначення їх правового статусу і ролі, а також найбільш ефективної діяльності в державі повинні бути легалізовані (законодавчо визнані), у зв'язку з чим необхідно сприйняти позитивний досвід законопроектної роботи України (законопроект «Про громадянське суспільство в Україні» (далі – проект Закону) [9, с. 35].

У проекті Закону у ч. 2 ст. 1, яка має назву «Народ і громадянське суспільство в Україні», зазначено, що громадянське суспільство в Україні – система правових інститутів, що забезпечує самоорганізацію, структурування і самотворення її населення в цілісний і повновладний суб'єкт конституційного права – Український народ. Рівень розвитку громадянського суспільства в Україні вимірюється добробутом найменш забезпечених її громадян [9].

Відповідно до абзацу 10 частини 1 статті 2 проекту Закону під інститутами громадянського суспільства розуміються недержавні юридичні особи (підприємства, установи, організації), які є суб'єктами конституційного права та покликані забезпечити духовний, інтелектуальний і соціальний розвиток людини, а також захист її гідності, свободи і основних (конституційних) прав.

Згідно зі статтею 5 проекту Закону суб'єктами створення громадянського суспільства в Україні є люди, їх об'єднання та територіальні громади (громади). Інститути громадянського суспільства в Україні діють у вигляді неприбуткових організацій, органів місцевого самоврядування і самоорганізації населення, присяжних та народних засідателів в судах, а також суб'єктів підприємницької діяльності.

Інститути громадянського суспільства зобов'язані керуватися загально визнаними принципами і нормами міжнародного права, дотримуватися Конституції й законів України, домагатися здійснення завдань та цілей, передбачених проектом Закону. У разі порушення основних (конституційних) прав і свобод людини і громадянина інститути громадянського суспільства зобов'язані на їх прохання надати їм допомогу.

Стаття 8 проекту Закону містить норму про режим легалізації інститутів громадянського суспільства: легалізація (офіційне визнання) інститутів громадянського суспільства, крім органів місцевого самоврядування, а також інституту присяжних та народних засідателів є обов'язковою і здійснюється в повідомному порядку.

Інститути громадянського суспільства вважаються легалізованими протягом 10 днів з моменту надходження їх документів до реєструючого органу. Інститути громадянського суспільства вважаються легалізованими аж до моменту вступу в законну силу рішення суду про визнання їх установчих документів недійсними. У разі винесення рішення суду про визнання установчих документів інститутів громадянського суспільства частково недійсними вони вважаються легалізованими і діють відповідно до тієї частини установчих документів, які не суперечать чинній Конституції України. З моменту своєї легалізації інститути громадянського суспільства набувають статусу юридичних осіб. Громадянське суспільство в Україні визнається частиною міжнародного громадянського суспільства.

Інститути громадянського суспільства припиняють свою діяльність у порядку ліквідації чи реорганізації відповідно до чинного цивільного

законодавства України. Примусова ліквідація інститутів громадянського суспільства допускається на підставі рішення суду в разі порушення ними загально визнаних принципів і норм міжнародного права, приписів Конституції України, а також неодноразового (більше двох разів) заподіяння істотної шкоди окремим людям, їх об'єднанням і територіальним громадам. Це законодавче оформлення (закріплення) правового режиму інститутів громадянського суспільства в Україні видається дуже цікавим [9, с. 30].

Відповідно до абзацу 2 пункту 2 Порядку сприяння проведенню громадської експертизи діяльності органів виконавчої влади, затвердженого Постановою Кабінету Міністрів України від 5 листопада 2008 р. № 976, до інститутів громадянського суспільства віднесено: громадські організації, професійні та творчі спілки, організації роботодавців, благодійні і релігійні організації, органи самоорганізації населення, недержавні засоби масової інформації та інші непідприємницькі товариства і установи, легалізовані відповідно до законодавства [10].

Таким чином, уперше в історії державотворення та правотворення незалежної України інститути громадянського суспільства перестали бути виключно філософською чи політологічною категорією, а були в нормовані як система суб'єктів, наділених правами і обов'язками щодо відстоювання своїх легітимних інтересів у процесі подальшої розбудови громадянського суспільства в Україні та участі в управлінні державними справами, зокрема, у формуванні та реалізації державної правової політики [11].

У зарубіжній науковій літературі, під час аналізу громадянського суспільства, термін «інститути громадянського суспільства» використовується, як пра-

вило, у значенні організацій громадянського суспільства. Так, наприклад, Л. М. Саламон характеризує інститути громадянського суспільства за п'ятьма критеріями. Інститути громадянського суспільства є приватними, некомерційними, самоврядними, добровільними організаціями [12]. Причому останнім п'ятим критерієм є організаційно-правова форма інституту – організація. Це визначення, звичайно, під питанням, оскільки деякі організації можуть знаходитись на межі цих критеріїв. Проте вважаємо, що в більшості випадків інститути громадянського суспільства легко відрізняються від державних, міжнародних організацій та фірм завдяки цим критеріям [13, с. 7]. Критерій «організація» означає, що інститути громадянського суспільства мають певну структуру та закономірності створення.

Критерій «приватність» означає, що інститути громадянського суспільства відділені від держави.

«Некомерційні» – означає, що метою таких інститутів є насамперед не розподіл прибутку між конкретними людьми (якщо вони отримують певний прибуток), а виконання своєї місії.

«Самоврядні» – означає, що вони не залежать від держави та не підконтрольні їй.

«Добровільність» означає, що ніхто не зобов'язаний приєднатися або бути членом цих організацій примусово. Членство є результатом вільного вибору, що означає, що ці організації створені на основі добровільних дій [14, с. 8].

Інститути громадянського суспільства діють на місцевому та національному рівнях. Вони забезпечують певну кількість послуг населенню, державним органам і навіть компаніям. У ряді країн вони грають ключову роль у виконанні соціальних, культурно-побутових послуг, у вигляді окре-

мих самостійно-фінансованих організацій або у співпраці з національними урядами та місцевими органами державної влади [14, с. 7-9]. Крім того, вони відіграють політичну і громадську роль, впливають на загальнодержавну політику.

Інститути громадянського суспільства є посередниками між соціумом та органами державної влади.

Інститути громадянського суспільства є різноманітними і можуть приймати різні форми. Зарубіжні дослідники розрізняють п'ять основних типів (релігійні, громадські, благодійні, експертні та профспілкові) і два змішаних (гібридних) типи інститутів (бізнес-тип та державо-орієнтований тип). Державо-орієнтований тип – це організації, які не цілком відокремлені від держави, спеціально створені в промислово розвинених країнах Азії, особливо часто зустрічаються в Китаї, в традиціях сильної бюрократичної держави. Неурядові громадські організації бізнесу та промисловості є державними організаціями, які захищають інтереси певної фірми або галузі. Ці організації спеціально розроблені в англосаксонських країнах, особливо часто зустрічаються в США, в традиціях ліберальних капіталістично-орієнтованих суспільств [14, с. 9].

Існує загальна думка, що інститути громадянського суспільства відносяться до установ та організацій, що є посередниками між державою, бізнес-світом та сім'єю. Тобто вони включають неурядові організації, приватні добровільні організації, громадські організації, приватні клуби, профспілки, гендерні групи, культурні та релігійні групи, благодійні, громадські та спортивні клуби, кооперативи, організації навколишнього середовища, професійні асоціації, наукові кола, політичні установи, організації споживачів і засобів масової інформації [15, с. 368].

«Громадянське суспільство» часто розуміється і використовується як синонім неурядових організацій. Цей термін часто розуміють як «позитивний», що означає «демократичні» організації. Концептуально поняття утворює місток між фізичними особами та громадськими об'єднаннями і державним сектором шляхом створення соціального рівня інтересів та дій. Тут зміст таких інтересів має бути визначений широко. Таким чином, громадянське суспільство формує мезорівень аналізу. На цьому рівні знаходимо різноманітні організації самоврядування та осіб колективної діяльності. Загалом діяльність громадянського суспільства не тільки політична у вузькому сенсі, вона також охоплює соціальну діяльність на основі самоорганізації. Традиційно визначення громадянського суспільства тісно пов'язувалися з національними особливостями держави, з початком процесів глобалізації, така ситуація змінилася [16, с. 3].

Враховуючи сучасну конституційну доктрину, важливим є створення нормативної бази для ефективного функціонування інститутів громадянського суспільства [16, с. 15].

Таким чином, громадянське суспільство є системним організмом, який розвивається під впливом процесу інституціалізації, тобто процесу формування інститутів та їх легітимації. Поява нових інститутів і розвиток існуючих завжди тісно пов'язані з домінуючими в суспільстві ціннісними орієнтирами. Інститути громадянського суспільства незалежні від державної влади, виникають з приводу реалізації громадянами своїх прав і свобод та вирішують суперечності загальносуспільних, приватних і державних (політичних) інтересів; виникають, розвиваються та діють у межах чинного законодавства.

Список використаної літератури

1. *Любченко П.* Конституційно-правові проблеми визначення структури громадянського суспільства // Вісник Академії правових наук України. – 2004. – № 3 (38). – С. 43-53.
2. Основи демократії : підруч. для студ. вищих навч. закл. / За заг. ред. А. Ф. Колодій. Третє вид., оновл. і доповн. – Львів : Астролябія, 2009. – 832 с.
3. *Берченко Г. В.* Конституційні засади громадянського суспільства в Україні : дис. ... канд. юрид. наук. – Х., 2011. – 219 с.
4. *Калашиников С. В.* Конституционные основы формирования гражданского общества в Российской Федерации : дисс. ... докт. юрид. наук. – М., 2001. – С. 291-292.
5. Общая теория права / Под общ. ред. В. И. Даниленко / Пер. с фр. – М. : Издательский дом NOTA BENE, 2000. – 576 с.
6. *Бержель Ж.-Л.* Общая теория права. – М., 2000. – С. 311-337.
7. *Hauriou M.* Principes de droit public [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://gallica.bnf.fr/ark>
8. *Бергер П., Лукман Т.* Социальное конструирование реальности. Трактат по социологии знания. – М. : Медиум, 1995. – 323 с.
9. Проект Закону «Про громадянське суспільство в Україні» [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://vybor.ua>
10. Порядок сприяння проведенню громадської експертизи діяльності органів виконавчої влади, затверджений Постановою Кабінету Міністрів України від 5 листопада 2008 р. № 976 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon1.rada.gov.ua>
11. Інститути громадянського суспільства та інститут громадських організацій в Україні : теоретико-методологічні та нормопроектні аспекти [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.minjust.gov.ua>
12. *Salamon L. M.* Putting the civil society sector on the economic map of the world [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.augurproject.eu>
13. The Role and Structure of Civil Society Organizations in National and Global Governance Evolution and outlook between now and 2030 // Project no. SSH-CT-2009-244565. – Fabrice DESSE (Fifth draft June 2012). – 71 p.
14. *Uwem E., Afzal Y.* Strengthening civil society organizations/government partnership in Nigeria // International NGO Journal Vol. 4 (9). – September, 2009. – P. 368-374.
15. *Segbers K.* Civil society in a globalizing world // The role of civil society organizations in China and Germany. – March 13-15, 2009. – P. 3-7.
16. *Tushnet M. V.* The Constitution of Civil Society. – Georgetown : University Law Center, 2000. – 40 p.